

המשבר הסביבתי והדמוקרטיה

מחשבות על דמוקרטיה על חינוך
ועל הדרך לפתרון המשבר הסביבתי

ד"ר אילון שוורץ

ישראל נמצאת במשבר סביבתי. זו איננה רטוריקה. רמת הנזק למערכות הטבעיות שבהן תלויה בריאותנו הגופנית ואף הנפשית, נחשפת יותר ויותר לציבור – זיהום מסיבי של המים והאוויר, איבוד קרקעות, הצפת חיינו בפסולת מוצקה ורעילה. מפחידות עוד יותר הן המגמות, חומרים מסרטנים ממלאים את סביבתנו ותורמים לגידול מתמיד בשיעור מקרי הסרטן בישראל. חלקיקים באוויר גורמים לסיבוכים בנשימה, במיוחד אצל ילדים וזקנים. קרקעות, החיוניות לטיהור מים וחלחולם אל מי התהום, נעלמות תחת מדינת אספלט. ועל כל אלה, גידול גיאומטרי בארץ גם בצריכה וגם באוכלוסייה, שמבטיח גידול בכל המגמות השליליות אם לא יהיה שינוי נמרץ מאוד בהתנהגויות ובמדיניות בארצנו הקטנטונת. ישראל, כבר היום אחת מן המדינות הצפופות בעולם, מנהלת את עצמה כאילו היא מדינה גדולה, דלת אוכלוסין וחסינה בפני פגיעה בסביבה.

מדוע כל זה קורה? הדרך המסורתית להסביר את המשבר הסביבתי, בישראל ובעולם כאחד, היא בהיותו תוצר לוואי של השיפור ברמת החיים. החיים של כולנו משתפרים, ופגיעה זמנית בסביבה היא המחיר הסביר והמוסכם שאנו צריכים לשלם זמנית, עד שנגלה את הדרך להחזיק את המקל משני צדדיו: גם עלייה ברמת החיים וגם איכות הסביבה. באמצעות פיתוח טכנולוגיות ירוקות, נאפשר המשך פיתוח מואץ, הפעם בלי פגיעה סביבתית.

אני סבור שהבעיה נמצאת במקום אחר. המשבר הסביבתי איננו משבר טכנולוגי, אלא משבר דמוקרטי. מכיוון שהמשבר איננו טכנולוגי, ההתמודדות אתו איננה יכול להיות בכלים טכנולוגיים. המעבר לכלכלה ירוקה, לתעשייה ירוקה ולחברה ירוקה לא מתעכב בגלל חוסר ידע בטכנולוגיות מתאימות, אלא בגלל חוסר רצון להפנים אחריות חברתית, לקבל החלטות ולקבוע מדיניות לטובת כל אזרחי המדינה – בהווה ובעתיד. המשבר הוא בדמוקרטיה. אם נתמודד עם המשבר הדמוקרטי, נתמודד גם עם המשבר הסביבתי. הדרך להתמודדות עם משבר דמוקרטי, כמו עם משבר סביבתי, היא דרך החינוך.

ג'ון דיואי והמשבר הדמוקרטי

לפני כ-100 שנה, בתחילת המאה הקודמת, ג'ון דיואי טען שאמריקה נמצאת במשבר דמוקרטי, ושיש צורך להשלים את המהפכה הדמוקרטית שהתחילה 100 שנה קודם לכן. עבור דיואי, הוגה דעות ואיש החינוך החשוב ביותר שהיה לאמריקה אי-פעם, הדמוקרטיה לא הייתה רק שיטת בחירות, אמצעי לבחור נציגי ציבור. עבור דיואי, דמוקרטיה היא תפיסת עולם. תפקידו של החינוך האמריקני הוא הפנמת ערכי הדמוקרטיה בלב ליבו של האזרח האמריקני. על מנת להיות מדינה דמוקרטית, אזרחי המדינה צריכים לעצב תרבות דמוקרטית. זה היה תפקידו של החינוך.

מה מאפיין תרבות דמוקרטית או תפיסת עולם דמוקרטית, לפי דיואי? עבור דיואי, תפיסת עולם דמוקרטית בנויה על אמונה דמוקרטית, והיא האמונה בהתפתחות המתמדת האפשרית של בני האדם, דרך שיתוף פעולה בין אדם לחברו ובין אדם לעולמו. בני האדם אינם יצורים אנוכיים מטבעם אלא יצורים שאנושיותם מתפתחת דרך החיים כאזרחים בקהילה האנושית והסביבתית. שיטת ההצבעה הדמוקרטית היא ביטוי טכני לאמירה ערכית – לא הצבעה עבור האינטרסים הצרים של היחיד אלא שיתוף בין אזרחים שווי זכויות, למען טובת הקהילה, קרי: כל אזרחיה. טובת האזרחים מתגלה כל יום מחדש דרך רב-שיח שוויוני ותוסס בין אזרחים ובין הקהילות השונות המרכיבות את המדינה.

עבור דיואי, לדמוקרטיה היה מעמד רוחני. משמעות החיים אינה נמצאת לדעתו בקידום האינטרס האישי של האדם במנותק מהאינטרס של האחרים. להפך, היא נמצאת בשיתוף הפעולה ובהפנמת אינטרסים של אחרים, גם כאינטרסים שלך. לפי ערכי הדמוקרטיה, מבלי לשלול את האינטרס של האני, אני מזהה את האינטרס שלי עם מעגל הולך וגדל של האנושות ושל העולם כולו.

"הגישה הלא דתית במהותה היא זו שמייחסת את ההישג והתכלית האנושית לאדם המנותק מהעולם הגשמי ומחבריו. הצלחותינו תלויות בשיתוף הפעולה של הטבע. רגש הכבוד כלפי הטבע האנושי הוא דתי ממש כפי שרגש הכבוד וההערצה, כשהוא מתבסס על הרגש של הטבע האנושי כחלק משתוף פעולה עם שלם גדול יותר" (מתוך: A Common Faith, 1934 עמוד 409).

תפיסת עולם זו עברה משבר בארצות הברית של ראשית המאה. הדמוקרטיה האמריקנית נולדה בניו-אינגלנד, בתרבות של קהילות קטנות, הומוגניות יחסית, עם מסורות חזקות של עזרה הדדית ושיתוף פעולה. החלטות התקבלו בישיבות קיבוציות של תושבי יישובים מדי שנה. בעלי עסקים היו גם תושבים, ועסקים תפקדו לטובת בעל העסק אך גם לטובת הקהילה. כל זה השתנה במהירות בסוף המאה ה-19. שינויים בכלכלת הייצור גרמו למעבר מהיר של ארצות הברית לכלכלה תעשייתית מתקדמת, ולמעבר סופי מחברה חקלאית-כפרית לחברה תעשייתית-עירונית. הגירה המונית מאירופה ואסיה, יחד עם שחרור עבדים שחורים ושילובם בחברה, שינו את החברה של ארצות הברית מחברה הומוגנית יחסית לחברה רב-תרבותית, כשהדבק המחבר בין אזרחי המדינה בעלי זהות משותפת, נחלש. כל התהליכים הללו של הפרטה חברתית וכלכלית, השפיעו על תפיסת עולם שהתבססה על האנוכיות האישית כמניע בלעדי לקידום החברה.

לתפיסה זו קוראים דרוויניזם חברתי – עיוות של תורת דרווין – שטענה, ועדיין טוענת, שחוק הטבע הוא חוק שעל-פיו החזקים שורדים ומקדמים את האבולוציה. דיואי, שראה עצמו חסיד של דרווין, התנגד בחריפות לפרשנות כזאת של טבע האדם, והאמין בפוטנציאל האדיר שיש באדם כשותף למפעל החיים. בעיני דיואי, המשבר הדמוקרטי היה אבדן האחריות של האזרח למרכיב הציבורי – לקהילה הגדולה, ובמקום זאת, ישנם נסיגה אל תוך קהילות קטנות או יחידים בודדים המקדמים את האינטרס האישי שלהם המנותק מטובתו של האחר או המנוגד לו. דיואי ראה את הסכנה הגדולה במצב החדש, אך גם האמין בכוח הטמון בתרבות דמוקרטית המחבכת את כולם.

מעניין שלא מעט מן המרכיבים של המשבר הדמוקרטי בארצות הברית בראשית המאה ה-20, דומים למשבר הדמוקרטי בישראל של ראשית המאה הזאת. גם ישראל נמצאת בתהליך מזוהו של מעבר מכלכלה אחת לכלכלה אחרת – כלכלה של הפרטה ודגש על העניין הכלכלי הצר, ולא על העניין הציבורי הרחב. גם בישראל גוברת הרב-תרבותיות שנתפסת כאיום אך גם כאפשרות. קהילות רואות את המרחב הציבורי יותר כמרחב לקידום העניין הקהילתי הצר, ולא כמרחב לקידום טובת הכלל. גם בישראל מתרבים חסידי הדרוויניזם החברתי החדש – טובת היחיד ללא כל יחס לכלל, ולעיתים קרובות על חשבון טובת רוב אזרחי המדינה, הכל בתירוץ שרק כך טובת הכלל מושגת. אנו נסוגים אל תוך עולמנו הפרטי, ואילו המרחב הציבורי נשאר הפקר או מופקר לניצול של אלה שיש להם את הכוח לנצל את המרחב המשותף, לאינטרסים צרים.

המשבר הסביבתי של העולם בכלל ושל ישראל בפרט, הוא כמובן פועל יוצא של המשבר הדמוקרטי. מתקבלות החלטות שמשרתות אינטרסים כלכליים צרים, ולא אינטרסים כלל ציבוריים. אזרחים מנוכרים מתעלמים מאחריות למרחב הציבורי, ומקדמים אינטרסים אישיים מנותקים מכל יחס לאחריות הכלל. אחרים מקדמים את האינטרס הקהילתי הצר, במשחקי כוח מול קהילות אחרות. המעטים שמפנימים את האחריות הציבורית כאזרחים בדמוקרטיה, עומדים בחוסר אונים מול תהליכים שאינם מעונינים לחלוק עמם את הכוח. במקום דיון ציבורי על עיצוב עתידנו המשותף, למען כולם ומול מידע הפתוח לעין כל. לרוב, אנו עדים לדיון כוחני ומגמתי, שמטרתו לנצח את הרב-שיח הציבורי ואל לכבדו כמטרה או כאמצעי.

כמובן, שלא מספיק שתהיה נגישות לקבלת החלטות. פיתוח דמוקרטיה פעילה כטכניקה, ללא דמוקרטיה פעילה כערך, יכשיל כל תהליך של שיתוף הציבור ברב-שיח על עתידנו המשותף. האמונה הדרוויניסטית החברתית – שאזרחים המונעים על ידי האינטרסים הצרים שלהם ומנותקים מטובת האחרים, יובילו לטובת כלל האזרחים, היא

טעות בחברה כמו בכלכלה. רק אזרחים שמונעים על ידי אמונה, שטובתם הגופנית והנפשית תלויה תלות בסיסית וחיונית בטובת האחרים, יכולה להניע את הדמוקרטיה. זהו התפקיד של החינוך.

החינוך לאזרחות פעילה ולסביבה דמוקרטית

דיואי הניע מהפכה בחינוך, מהפכה שטרם הוגשמה. דיואי האמין שתפקידו של החינוך הוא הכנה של אזרחים פעילים לתרבות הדמוקרטית. ברם, החינוך לרוב, עושה את ההפך. במקום ללמד כיצד להיות מעורב בחברה למען החברה, הוא מנתק את המחונך משדה המציאות, ובכך הופך את החינוך לבלתי רלוונטי. תפקיד החינוך הוא לפתח הרגלים שחיוניים לחיי החברה, לא הרגלים מנותקים מן החברה. במקום ללמד בשיעורי אזרחות על הדמוקרטיה, יש להכשיר את התלמידים להיות דמוקרטים – להשתתף בחיי החברה ולהפנים את אחריותם לתפקד כשותפים לעתיד של כולם. "נאמר לי שיש בית ספר לשחייה בעיר אחרת, שבו נערים לומדים לשחות מבלי להיכנס למים, כשהם מתורגלים שוב ושוב בתנועות הנדרשות לשחייה. כשאחד מהצעירים המאומנים נשאל מה עשה כשנכנס למים, הוא השיב בקצרה" טבעתי.

הדרך היחידה להכין לחיי חברה היא לעסוק בחיי חברה. ליצור הרגלים של תועלת ועמידות חברתית במנותק מכל צורך או מניע חברתי ישיר, במנותק מכל מצב חברתי קיים, פירושו ללמד את הילד לשחות באמצעות שינון תנועות השחייה מחוץ למים".

(מתוך: Moral Principle in Education, 1909 עמוד 246)

החינוך הסביבתי הוא נושא הדגל בחינוך הדמוקרטי. הוא מוציא ילדים מן החדר אל תוך עולם ההפקר. הוא דורש דיון ציבורי בתהליכים הקשורים לעתיד של כולנו, ומידע נגיש לכל שיאפשר דיון שוויוני, כאזרחים שווים. החינוך הסביבתי מפתח תפיסות של צדק, שההווה והעתיד הם של כולנו ולא של אינטרסים צרים המשתלטים על חיינו. הוא מפתח תפיסות של שיתוף, של הבנת אינטרסים שונים, מגוונים, ולעתים גם מנוגדים. החינוך הסביבתי מטפח אמפתיה, מלמד שחיינו קשורים לאחרים השונים מאתנו אך גם דומים לנו. הוא מרכיב את מעגל החיבור מעל הגבול בין תרבויות שונות, ואפילו מעל הגבול בין האדם לבין יתר יצורי הבריאה. הוא מלמד התמודדות עם הייאוש והתקווה – ייאוש כי העבודה רבה וההתנגדות נראית לפעמים כל יכולה; תקווה, כי אין דרך אחרת. החינוך הסביבתי מחזיר לנו את עולמנו - אחריות של כולנו, למען כולנו.

ד"ר אילון שוורץ, מנכ"ל מרכז השל לחשיבה ומנהיגות סביבתית; מלמד פילוסופיה של החינוך באוניברסיטה העברית